

ISSN 0134 3408

afin

АЗƏРБАЙҶАН

2
1988

ТОФИГ КАЗЫМОВУ ХАТЫРЛАЖАРКЭН...

1951-52-чи илгэрде Москвада али режиссорлуг тәһсиле алыб кәлмиш Тофиг Казымов М. Әзизбәјев адына театрда Горкинни «Васса Железнова» вә гүркмәһ яззычысы һүсејн Мухтаровун бир пјесини тамашаја гәјмүшдү. һ. Мухтаровун пјесиндә конфликт колхоз сәдринин райондән кәләһ гонагларга колхозун бирми-икими тоглуһуну кәсмәјинин үстүндә гурулушдү. Киши нә гәдәр һәрәј салырды ки, «тоглулары алыб јеринә гәјам», јенә дә ондан әл чәкмирдиләр. Пјес вулгар социоложизмин типик нүмунәси иди. Тофигин бүтүн чәһдинә бах-мајарак тамаша гуру, сөнүк чыхмышды. Сонралар о пјес барәдә сөһ-бәт дүшәндә Тофиг һирсләниб ғышгырырды ки:

— Мәни мәчбур еладиләр! Өз хошумла гәјмамышдым!..

Вә бу доғрудан да белә иди. Мән һәрдән кедиб Тофигин мәшгләринә бахырдым. Онун бәди-естетик ифадә тәрзи, персонажларга ори-жинал мүнәсибәти хошум кәлирди.

Һәмин бу вахтлар мән «Атајевләр аиләси» пјесини јазмышдым. Тофиг пјес охујуб бәјәнмишди. Әввәлләр ики пјесими — «Ишыгы јол-пар»ла «Баһар суларыны тамашаја гәјмүш вә арамызда һәм шәхси, һәм дә јарадычы достлуг јаранмыш режиссор Адил Искәндәрәв мәш-ғүл иди вә мән она дедим ки, «Атајевләр аиләси»нин истәјирәм верим Тофигә. Етираз еләмәди:

— Нејнәк, гадам, — деди, — үрәјин истәјир, инанырсан, она вер. Адил аличәнаб инсан вә аличәнаб да сәнәткар иди.

«Атајевләр аиләсинин гурулушу үзәриндәки ишдә Тофигин илк мү-вәффәгјјәти роллары актјорлар арасында чох сәрраст бөлмәсиндән башлады. һансы ролу һансы актјорун даһа тәби ифадә едә биләчәјини дүзкүн тәјин етмәк һисси, јарадычылыг интүһисјасы Адил кими, Тофиг-дә да чох күчлү иди. О, рол бөлкүһүнү режиссор ишиндә мүһүм мәсә-лә һесаб едирди.

О дејирди:

— Режиссор кәрәк һәр бир актјорун нәјә гадир олдуғуну, онун сә-нәткарлыг потенциалыны габагчадан дүзкүн һисс еләјә билсин. Анчаг белә олдугда актјордан истәдијини тәләб еләјә биләр.

Сонра да нәјә исә һирсләнәрәк еләвә едирди:

— Ахы, бу режиссорлуг сәнәтинин «әлиф-бәји»дир!

О, чоһгүн бир һәвсәлә «Атајевләр аиләсинин мәшгинә башлады. Үдүмјјәтлә, Тофиг хошуна кәләһ, үрәјиндә олан әсәрә һәммишә чоһ-ғүн илһамла кириширди вә онун бу емосионаллыгы, илһамы актјорларга да сирајәт едирди. Онун мәшги һәммишә олдуғча чанлы кечирди. Актјор ифасында гејри-тәби, сахта һәрәкәти дүјмагда онун гејри-ади бир һәс-сәслығы вар иди. Буна кәрә дә тез-тез әсәбиләшир, өзүндән чыхыб ғышгырырды.

О, актјор ифасында ән инчә штрихләри белә нәзәрдән гачырмыр-ды. Актјорун тәбәссүмү-күлүшү, ја бахышы тәбијидирми! Јериндәдир-ми! Сәсинин аһәни бу вәзјјәтә, бу руһи һала үјгүндүрмү!

О, ејни заманда, нәинки образын даһили аләминин, һәтта һәр ми-занын, һәр бир деталын ајдынлашмасына, тамашачыларга тә'сир етмә-һәк чалышырды. О, образын хүсүһилә психоложи чәһәтдән дүрүст чых-масына биринчи дәрәчәли мәсәлә кими бахырды. Тофиг, әлбәттә, ре-алист режиссор иди. Лакин тамашачынын, охучунун гәлбинә тә'сир елә-мәјән, инсанын руһи аләмини сарытмајан гуру, сојуг реализмдән онун әһләһи кедирди. О, тез-тез мәнә дејирди:

— Истәр пјес, истәрсә дә тамаша, биринчи нөвбәдә үрәкдән кәл-мәлидр. Биринчи нөвбәдә јазычынын, режиссорун гәлбинин, психоло-жи сарынтыларынын тәрчүманы олмалыдыр.

Мәшг еләдији «Атајевләр аиләси»ндән мисал кәтирәрәк дејирди:

— Мәсәләһ, әкәр Ләтафәтин тракедијасы мәни сарытмаса, јырты-чы тәбиәтә малик Дилшад ханымын халга, вәтәнә садиг, намуһлу бир адам олан Хосров Атајевин башына кәтирдији фачиәһи, онун руһи әзаб-ларыны Хосров Атајевин өзү кими һисс елијә билмәһәм, актјора, дол-һыһыһла да тамашачыја нечә тә'сир елијә биләрәм!!

О, Станиславски системинин тәрәфдары иди.

— Лакин, — о дејирди — бәзи режиссорлар унудурлар ки, бу сис-тем јери кәләндә, һадисәләрин чәрәјаны илә әләгәдәр олараг, ејни за-манда шаирәнә романтика, психоложи сарынтыларын дәринлијини тә-ләб едир. Буһлардан мәһрум олан гурулушларда, елә бил ки, һәр шеј өлчү-бичи иләди. һәр шеј өз јериндәки, профессионалды, ирад тутмаг олмәз. Анчаг инсанын гәлбилә иши јохду! Тракик вәзјјәтдә белә олса-олса, бәјинә тә'сир еләјир, үрәјә јох. Сәнәт, о чүмләдән сәһ-нә сәнәти јалһыз үрәјә тә'сир еләдији заман, инсан гәлбинин дәринлик-ләринә ишләјә билдији заман өз күчүнү кәстәрә биләр. Әлбәттә, сөһ-бәт ағыллы әсәрдән кедир.

«Атајевләр аиләси»ндән бәһс едәрәк дејирди:

— Хосров Атајевин фачиәси мәнә Ләтафәтин фачиәсиндән чоһ тә'-сир едир. Чүнки Хосров Атајев кими јахшы инсанлар чоһ заман Ләта-фәт кими гадынларын сәһвләринин, ағылһыз һәрәкәтларинин гурбаны олурлар. Ләтафәт Шаһсуварову севән кими, Дилшад ханым да Хосров Атајевни севмишди. Анчаг фәрг орасында иди ки, Шаһсуваров даһи-лән әчләф иди. Хосров Атајев исә намуһлу, аличәнаб... Дүһја бина олан-дан бәри инсанлары өз сәһләри бәдбәхт еләјир. Даима дөвр еләјән бу сәһвләрдә дә һәмишә мәнфи һиссләрлә мүсбәт емосијалар әлбәјаһа олур.

Мән зарафәтјана:

— Атмосфердәки мүсбәт-мәнфи електрик чәрәјанлары кими... — дедим.

— Сән зарафәт еләјирсән... Амма мән һәмишә фикирләширәм ки, бу дүһјадә чанлылар да, чанһызлар да даима әлбәјаһа вурушдадырлар.

— Чанһызлар да!

— Бәс нечә... Чанһызлар бир-бирини мәһв етмәкдә һеч дә чанлы-лардан кери галмырлар... Јағыш јағыр, торпагдан јашыл отлар, күлләр, чичәкләр галхыр... Сонра јәј кәлир... Күнәшин зәбанә чәкән гызмар ис-тиси бу јаз отуну, јаз күлләрини јандырыб гуруду... Илдырым чыхыб-күлләр-әһрләр јола салмыш гоча палыдлары гара көмүрә дөндөрнр... Күләкләр... Селләр... Тәбиәт бир тәрәфдән гурур, јарадыр, бир тәрәф-дән дә вуруб дағыдыр. Сәһнә дә һәјәтин бир парчасыдыр. Она кәрә дә вуруш олмәјәндә, персонажларын даһилидә һиссләрин, фикирлә-рин чырпышмасы олмәјәндә тамашачы дәрәхлә башлајыр. Тамаша она марагһыз көрүнүр. Сәһнәдә кәрәк һәјәт гәјһасын! Тәрәфләрин, һиссләрин вурушу кәрәк тамашачыны көзүнү ачмаға гәјһасын!

«Атајевләр аиләси» Тофигин Академик театрымызда илк мүвәф-фәгјјәтли гурулушу олду. Бизим кезәл сәнәткарларымыз Мустафа Мәрданов, Әждәр Султанов, Әли Зәјһалов, һөкүмә Гурбанова, Лейла Бәдирбәјли, Мәһлуғ Садыгова, Мәлик Дадашов шәхсән мәним һеч заман унутмајаҗағым камил сәһнә образлары јаратдылар.

Сонра мән «Сөјүдлү арх», «Көрпүһаланлар» романлары вә мүхтә-лиф һекәјәләр үзәриндә ишләмәјә башладығым үчүн драматуркијадан араландым вә јалһыз 1963-чү илдә «Сән һәмишә мәнимләһән» пјесини јаздым.

О пјесин јазылмасы тарихи бир маһнын тә'сирилә башлады. «Га-ракилә» адлы халг маһныһынын мән чоһ хошлајырдым. һәр дәфә гулаг әһәндә мәнә елә кәлирди ки, о маһны илә әләгәдәр нә исә дәмәк истә-јирәм. Елә бил ки, о маһныдакы авазын дәмәк истәдији снә исәһни онун сөзләри там ифадә еләјә билмир... О «нә исәһ»дәки севкинә о сөзләр мәним үрәјимә чатдыра билмир... Амма мән бу тә'сирли сөзлә ешитмә-сәм дә, дәјә билмәһәм дә, һисс едирәм.

Бир ахшам театрын тазе бинасында Тофигин кабинетиндө отуруб сөһбөт едирдик. Мүгәнниләрден бири телевизорда «Гаракилә» халг маһнысыны охујурду. Биз кимиз дә сөһбәти кәсиб бир гәдәр гулаг асдыгдан сонра мән дедим:

— Һәмишә бу маһныја гулаг асанда нә исә накам бир мәһәббәт әһвалаты јазмак истәјирәм...

— Јаз! — дејә о һәјәчанла сәсләнди. — Анчаг, сән аллаһ, тәблиғатдан-заддан јазма, лирик-психоложи бир драм әсәри јаз! — Бир гәдәр сусуб әләвә еләди: — Бәлкә «Сөјүдлү архы» пјес еләјәсэн! Ну-ријә сурәти һеч јадымдан чыхмыр...

— Јох, — дедим. — Мән нәср әсәрими сәһнә әсәринә чевирмәји хошламырам. Бу мәнә «Ашығын сөзү гуртаранда далај-далај дејәр» мәсәлини хатырладыр.

— Онда, — дејә Тофиг илһамла давам еләди — лирик-психоложи плада! Мән инанырам ки, сән ону јазарсан...

Мән дә зарафәтјана дедим:

— Јахшы, инди ки, сән инанырсан...

— Бах, көзләјәчәм, һа!.. — дејә галхыб пиано архасына кечәрәк мүгәннинин бајаг охудуғу «Гаракилә» маһнысыны чалмаға башлады.

Ону һәрәдән зөвглә, тә'сирли пианоно чалмағы да варды вә мән дә онун чалғысыны хошлајырдым...

Сонра галхыб театрдан чыхдыг. Хош һавалы бир јаз кечәси иди. Ахшамдан һейли кечмәсинә бахмајараг һеч биримиз јатмаг истәмир-дик. О, дәриндән нәфәс алыб:

— Көзәл кечәди... — деди.

Сонра һисслә ашыг Алыдан бу мисралары сөйләди:

Ајды... күндү кечиб кедәр өмүрдән,
Тәләсирик, көрән јаза нә галды.

О, ел маһныларыны, ашыг гошмаларыны чох сеvirди, чүнки он-лары һисс едирди, дүјурду.

Сонра:

— Истәјирсән, — деди — кедәк бир крушка пивә ичәк!..

Биз кәзә-кәзә кәлиб чыхдыг көһнә «Интурист»ин јанына.

— Кедәк, — дејә мән «Интурист»ин бинасына ишарә еләдим.

— Ора јох! Кедиб отуран кими, көрәчәксән бир гәмиш кәлиб башлады зәвзәмәјә... Гојмурлар бир азад нәфәс аласан.

Ону һәләбәликән хошу кәлирди. Она көрә дә бөјүк ресторо-лара кетмәк истәмәзди. Кедиб балача бир мејханәдә әйләндик.

О, јенә дә пјес барәдәки сөһбәтимизә гаыдыб:

— Хаһиш едирәм, — деди — сән күнү сабаһдан башла ишләмәјә. Бошун тутма, сән аллаһ!..

Бирдән гызышараг [беләчә бирдән гызышмағы варды]:

— Фәһлә заводда намусла ишләјир. Јарышыр, планы јеринә јети-рир — деди. — Ајда-илдә бир дәфә дә истираһәт күнү арвад-ушағила кәлиб театр тамашасына бахмаг истәјир. Динчәлмәк истәјир. Башга бир аләм көрмәк истәјир. Зәһмәткеш адамын бу тәбим руһи тәләбәрини һисс етмәјән бә'зиләри исә биздән тәләб едирләр ки, һәмиш зәһмәт-кеш адамын јалныз заводда, тарлада көрдүкләри ишләри конфликтлә-ри тәздән сәһнәдән она кәстәрәк... Јәгин мәсәләдир ки, бу да о киши-ни безикдириб зәһләснини төкәчәк.

Мән дедим:

— Әлбәттә, зәһмәткеш адамын заводда да, колхоз тарласында да көрдүкләри ишләри, конфликтләри кәстәрәк олар. Бу ләзимдә дә! Анчаг бу шәртлә ки, сән зәһмәт адамыны робота дөндәрмәјәсэн. Өз гуру, стандард тәләбәрини плакат кими јазыб онун дөшүнә јалпышдыр-мыјасан. Тәрәф-мугабилләри бир-бирилә бүјүзләшән шуурсуз гоцла-ра дөндәрмијәсэн!

— Дөндәрирләр! — дејә о әсәбиләшиб гышгырды. — Һәтта елә јазылаға мүкафат да верирләр! Мән һүсејн Мухтаровун пјесини тамашаја гојанда тамашадығым бир тамашачы зәнк еләјиб мәнә деди ки: — «Ај јолдаш режиссор, гојуну кәсән адам һеј дејир ки, вахтсыз һөрмәтли гонаглар кәлди рајондан, тәләсиклик олдуғу үчүн, мәчуб олдум фер-манын гојунундан кәсим... Әвәзиндә дә лап дөрдүнү алыб јеринә гој-рам. Дәј бундан өтәри нә һәнкамә ачыб бизим дә вахтымызы алыр-сыныз! Белә дә театр олар!» Тамашачылар ахы бизим сәһнәјә чыхар-дығымыз роботлардан дејилләр! Һәр шеји баша дүшән ағыллы тамаша-чылар вар. Сән белә әсәрләрлә онлары театрдан узат сала биләрсән, амма үрәјинә, фикринә тә'сир еләјиб билмәзсән!

Бу сөһбәтдән тәхминән бир ај сонра мән «Сән һәмишә мәнимлә-сән» пјесини она вердим. Елә һәмин күнүн ахшамы, кечә саат он ики-дә мәнә зәнк еләјиб мутәәсир ифадә илә:

— Пјесин ахырында агламышам. — деди. Сабаһ кәл театра. Көз-ләјәчәм.

Тофиг олдуғча көврәк, һәссас адам иди. Санки о бәди әсәри дә, муғаматы да, ашыг гошмаларыны да бүтүн вүчүдү илә һисс едирди. Она көрә дә кстәр пјесдә вә истәрсә дә актјор ифасында персонажын дахили аләминә, гәлбинә, һиссийатына аид һеч бир сахта штрих, сахта ситуасија онун нәзәриндән јайынмазды. Мәшг заманы белә һал көрән-дә залдан сәһнәјә гышгырырды:

— Олмады! О анда инсан елә ахмағчасына күлүмсәмәз!

...Сәһәри күн мән онун јанына кәләндә пјес һагында һеч бир сөз демәдән, бирбаш Наркилә сурәтиндән башлады:

— Бу саат мәним үчүн ән мһүм иш бу сурәти кимә тапшырмаг мә-сәләсидир.

Сонра өз-өзү илә данышыр кими:

— Көрәк елә актриса олсун ки, ону әсәрдәки гәдәр тәбиликлә ја-рада билсин. — деди. — Бу бизим сәһнәмиз үчүн тамам јени сурәт-дир. Театрда ону ифа едәчәк актриса көрмүрәм... — Бир гәдәр фикир-дән сонра әләвә еләди: — Инчәсәнәт институтунда бир гыз охујур. Ону јохламаг ләзимдыр.

Пјес бәдини шурада охунуб гәбул олуһандан сонра, Тофиг роллары бөлүб институтдан чағырдыгы он сәккиз јашлы Амәлија Пәнаһова илә мәни таныш еләди. Мәшгләр башлады. һәсәнзәдә ролуну Әли Зейна-лова вермишди. Лакин Тофигин өзүнү дә, мәни дә биринчи нөвбәдә Наркилә сурәтинин ифасы марағландырды. Мән дә, Тофиг дә бу ча-ван гызын чох һәссас вә күчлү һиссийата малик олдуғуну һисс еләсәк дә, сонралар мәним доғгуз пјесимдә, доғгуз баш рол ифа етмиш о кәчк Амәлијанын о заман Наркилә сурәтини јарадағанына өзүмү инан-дыра билмирдим. Наркилә психоложи чәһәттән даима һалдан-һала кеч-чән, тез-тез каһ севинән, каһ кәдәрләнән, каһ күлән, каһ чыр сәсләнән вә өзүндән ијирми алты-ијирми једди јаш бөјүк һәсәнзәдәни севән кәчк бир гыз иди. Мәнә елә кәлирди ки, бу тәчрүбәсиз кәч тәләбә гыз өз һиссләрини ләзимми анда чиловламагда чәтинлик чәкир. Данышдыгы заман дүјүләринин чошгунлуғунун габағыны сахлајыб фикрини сәрраст ифадә етмәк үчүн тез-тез данышмаға мәчуб олур. Она көрә дә бир нечә мәшгдән сонра Тофигә дедим:

— Сән дә, мән дә билirik ки, тамашанын мүгәддәрәти Наркилә сурәтинки нечә алыначагындан асылы олачаг... Бәлкә бу рол үчүн әјри бир гыз да јохлајасан...

Тофиг һәјәчанла:

— Мән өлүм, — деди — үч-дөрд күн дә һөвсәлә елә...

Мән көрүрдүм ки, гыз да мәним һаразылығымы һисс едир. «Бәл-кә, — дејә фикирләшдим — бу ону чашдырыр!». Буна көрә дә үч-дөрд күн мәшгә кәлмәдим. Сонра бир кечә Тофигә зәнк еләјиб зарафәтлә сорушдум.

— Нә олду, Наркилә һәсәнзәдәни севә билир!

— Сеvir... Сеvir! — деј Тофиг һәјәчанла сәсләнди. — Образ алыныр... Гијамәт олачаг!.. Билірәм нијә кәлмирсән, амма кәл! Мән өлүм, сабаһ кәл!

Сәһәри күн театра кедиб залын гаранлыг јериндә һисс олунмадан отурдум нә шәхсә тамаша еләмәјә башладым.

Доғрусу бу дејил ки, гызын бу дәфәги ојуну мәни һејли тәәччүбләндирди. О бу үч-дөрд күнүн ичиндә јашы ма'нада тамам башга гыз олмушду. Бирден-бирә ачылышмыш, һәрәкәтләри олдуғча тәби, сәмими олмушду... Сәһнә нөгтеји-нәзәриндән о тәләбә гыз бөјүк исте'дад саһиб, тәчрүбәли сәнәткар Әли Зејналлова лајиг бир тәрәф-мугабил олмушду. Мәшг давам еләдикчә кәнч актрисанын исте'дады да санки сүр'әтлә ачылырды. Пјесдә психоложи бир момент вар: заводда Рәшид адлы кәнч, јарашыглы, һамы тәрәфиндән севилән бир оғлан ишләјир. О, сәһнәдә көрүнмүр. Лакин биз онун Наркилә үчүн охудуғу «Гаракилә» маһнысыны ешидирки. Наркилә һисс едир ки, ады онун адына охшајан «Гаракилә» маһнысыны Рәшид онун үчүн охујур. Буна көрә да һәр дәфә Рәшид о маһныны охујанда, Наркилә һирсләниб һәсәнзадәнин јанында Рәшидин бәдинә данышыр. һәсәнзадә ағыллы адам олдуғу үчүн, Рәшида гаршы Наркиләнин бу сәбәбси әсабиләјини психоложи маһијәтини баша дүшүр... Она көрә дә Наркилә әсабиләшиб Рәшидин әлејһинә данышанда һәсәнзадә мулајимликлә күлүмсәјиб Рәшиди мудафиә едир. Мәшг заманы мән Наркилә—Амалијадан зарафатјана соруш-дум:

— Нә үчүн кәнч, көзәл, јашы бир оғлан олан Рәшидин маһнысы Наркиләни әсабиләшдирир!

О, күлүмсәјиб чаваб верди ки:

— Өзүңүз сәбабини билирсини... — Сонра әләвә етди: — Наркилә һәсәнзадәјә олан мәнәббәтнин горјуур... Рәшид мәнз һамы тәрәфиндән севилән кәнч, көзәл оғлан олдуғу үчүн, Наркилә гәлбинин һарасында исә өзүңүн дә ондан хошу кәлдијини һисс еләдикчә үчүн, гејри-шуури Рәшиддән горхур... һәсәнзадәјә олан мәнәббәтнинә көрә горхур... һәсәнзадә исә буну баша дүшүр.

Әлбәттә, кәнч актриса бу фикрини белә раван јох, чәкинә-чәкинә, гырыг чүмлөләрлә билдирди. Анчаг онун һадисәнин тәһтәлшүүр ма'насыны дүзкүн һисс еләмәси, доғрусу, мәним чох хошума кәлди.

Кәнч Амалија илә мәним бир-биримизи беләчә дәгигликлә баша дүшмәјимиз мәним сонраки пјесләримдә дә өзүңү көстәрди. О, мәним бир чүмлөлмә дә муәјјән психоложи ситуасијадә нә демәк истәдјијими дәрһал баша дүшүрдү.

Әлбәттә, Амалијаны бир актриса кими Тофиг кәшф еләмишди. Бу онун сәнәткарлыг зөвгүнүн јени бир тәзәһүрү иди вә Амалијанын сонраки лирик-психоложи роллары ифасындакы мүүвәфәғијәтләриндә дә, бир сәнәткар кими јетишмәјиндә дә Тофигини әмәји бөјүкдүр.

Тофиг јалпыз Наркилә, ја һәсәнзадәнин дејил, бүтүн персонажларын психоложи деталлары, чаларлары тәби ифадә еләмәләринә чалышыр вә буну мүүвәфәғ олурду. Азәрбајҗан театрынын бөјүк сәнәткарларындан Әли Зејналлов да һәсәнзадә ролу илә театрымыза тамам јени бир сүрәт кәтирди. Бу сүрәт өз ләјағәти, тәмкили көркәми илә, үрәјиндәки бөјүк дәрди вә јүксәк инсани кејфијәтләрилә тамашачыларә [елә мәним өзүмә дә!] дәрин тә'сир едирди. һамы онун кәнч Наркиләјә көстәрдији аличәнәблыгдан мүүтәссир олурду. Онун јалгыз һөјәтин јекәнә тәсаллиси инсанларә хидмәтиндә иди. Әли Зејналловун ифасында һамы инанырды ки, он сәкиси јашлы кәнч Наркилә белә бир инсаны севә биләр... Вә Наркилә — Амалија Пәнаһова бу севкинә әвәзсиз бир тәбикиклә ифа едирди. Онун изтираблары, һәсәнзадәдән әјрилдыгы сәһнә залы сарсыдырды [Тофиг һәр дәфә «Сән һәмишә мәнимләсән» тамашасында ләјәлә чыхыб онун финалына бахарат, көзләри јашармыш һалда гајдырды].

Мән үмид едирәм ки, охучу бу сөзләримдә гејри-тәвәзкәрлыг көрмәјәчәк. Сәһбәт тамашадан, бизим көзәл сәнәткарларымыздан кедир вә мән бүтүн бунлары јалпыз һәгигәт намина јазырам.

Нәһәјәт, тамаша һазыр олду. Бөјүк мүүвәфәғијәт газанды. Амалија бирдән-бирә бүтүн республикада мәншуғлашды, шөһрәт саһиб олду. һәтә районлардан да «Сән һәмишә мәнимләсәннин тамашасына кәлирдиләр. Доғрусу, мән һәр дәфә ахшам тамашаја кәләндә адамларын театрын бајырында әлдән билет ахардығларыны көрәндә мүүтәссир олурдум. Бу мәнә Наркилә тәмзилјинин, сафлыгынын, ма'сумлуғунун, һәсәнзадә аличәнәблыгынын бир тәнтәнәси кими тә'сир едирди. Өз-өзүмә фикирләширдим ки, бу дүнјадә инсани һиссләрин тәнтәнәси кими дә јүксәк бәшәри бир гәләбә вармы!

ЈАХШЫ јадымдады, Бақыја кәлмиш ССРИ хәлг артисти М. Тсарјов кәнч Амалијанын ојунуна һејран олмушду. Мәшһур театршунас А. Анастасев дә онун һаггында ејни һејранлыгла данышырды...

Вә бүтүн бунлардан өндә исә, әлбәттә, Тофиг исте'дадынын јени вә парлаг тәзәһүрү дајанырды.

...«Сән һәмишә мәнимләсән»дән сонра Тофиг мәним «Унуда билмирәм» пјесини гурлушуна башлады. Бу да лирик-психоложи планда јазылмыш бир әсәр иди. Әсас ролларда һәсән Турабов, Амалија Пәнаһова, Мәммәдрза Шейхзаманов, һамлә Гурбанов, Софја Бәсирзадә, Мухтар Авшаров ојнаырдылар.

Һәсән Турабов Тофигин чох үмид бағладыгы кәнч вә исте'дады артист иди. Онун сәсини, данышыг тәрзини, ролун маһијәтинә нүфүз етмәк бачарыгыны, актјор кими ағажана тәмкилини Тофиг чох гијмәтләндирди. «Унуда билмирәм»дә баш роллары — Камраны һәсән Турабов, Нәрмини исә Амалија ојнаырды.

Әсәрләрлә таныш оландан сонра Тофиги биринчи нөвбәдә пјесләрин финалы марағландырды. Әхәр финал мүүтәссир етмәсәјди, сарытмасәјди, әсәр ону ачмырды. Елә бил ки, о, финалдан башлајыб кери гајдырды. Лакин, бунуна белә, о, финалын мөнкәм дүшүнүлүш мәнтиги нәтичә кими мејдана чыхмалы олдуғуну да унутмурду. Онун үчүн мүүһм мәсәлә персонажын дахиләндәки конфликтин, јухарыда дедијим кими, әлбәјаха олан һиссләрин сәһнәдә дүзкүн тәби тәзәһүрү иди. Конјуктура хатиринә јазылан, мөвзу далында кизләнән «әсәрләрдән» гәһләси кедирди. Белә пјесләри охумағ үчүн она верәндә һирсләниб ышгырырды.

— Ај чаным, — дејирди — белә әһвалатлар үчүн гәзетләр, журналлар вар... Ахы, нијә гојмурсуңуз бу јазыг театр сәнәтлә мәшғул олсун!

Онун вахтында белә «әсәрләр» доғрудан да сәһнә үзү көрмүрдү. О, дүнја драматуркијасына, театр сәнәтинә јашы бәләд иди. Тенессе, Уилјамс, Артур Миллер кими мүүсир драматурғлары, Шекспир, Шиллери, Бернард Шоуну чох сеvirди. Амма, мәсәлән, Бертолд Брехти сеvirди. Ма'лум олдуғу кими, Брехтин пјесләринин чохунун сүжети башга мүүәллифләрдән көтүрүлмүшдүр. О, исә белә шеји хошламырды.

— Кәрәк, — дејирди — һәр бир сәһнә әсәринин сүжети мүүәллифин өз гәлбинин дәринликләриндән, мәнз өзүңүн һәјәтдан алдыгы тә'сирдән, өз сарынтыларындан доғсун. Бәлкә дә буну көрәдир ки, мән Брехтин пјесләриндә, сәнәткарчасына јазылмыш олсалар да, нә исә бир сојуглуғ һисс едирәм. Бизим халгымыз чәсүр олдуғу гәдәр дә емосионалдыр. Үрәји јумшағдыр. О, сәһнәдә сојуг муһакимәни сеvir, узун-узуды сәһбәтләрә гулағ асмаға һөвсәләси чатмыр. Гызгын еһтираслар, чошгун конфликтләр, темперамент, динамика истәјир!.. Бу нөгтеји-нәзәрдән Шекспирин, Шоунун, мүүсирләрдән Уилјамсын, Миллерин драматуркијасы бизим тамашачыларын зөвгүнә даһа үјүндүр.

— Биз Чехов!

— Чеховун драматуркијасыны мән дә чох сеvirәм, онун драматуркијасы чәмәнлијә ахан сакит, шәффаф булағ сүјүнә бәнзәјир. Елә бил ки, адамын хәјәлындә дә өзү илә чәкиб һара исә апары... — О бир гәдәр сүсүб әләвә едәрди: — Анчаг бизим тамашачыны белә сакит

пиримлә чох мәшгул еләмәк олмур... Бизим тамашачы истәјир ки, о аһәстә зүмзүмә илә ахан булаг бирдән-бирә һарда исә дәһшәтли бир учурума раст кәлиб курултулу шәләләжә чеврилсин! Дағы-дашы учуруб дағытсын. Бунда да тәәччүблү бир шәј јохду. һәр хәлгын өз характери, өз рүһи-әмоционал тәләби вар.

Тофигин фикрләриндә бәлкә дә мүбәһисәли нөгтәләр вар. Лакин мән бүтүн бунларь олдуғу кими охучуја чатдырмағ истәјирәм вә елә билирәм ки, бу фикрләр бир сәнәткар кими ону даһа јахшы баша дүш-мәјә көмәк едәр.

«Унуда билмирәм» тамашасы Тофигин јени јарадычылығ гәләбәси олду. Бу тамаша да «Сән һәмишә мәнимләсән» кими мүвәффәғијәтлә кедирди. Театра тамашачыларын јени ахыны башламышды (сонралар «Унуда билмирәм» 450 дәфәдән чох тамашаја гојулду).

Тамашада һәсән Турабовун, Амәлија Пәнаһованын јени јарадычылығ имканлары, истә'дадларынын јени-јени чаларлары үзә чыхырды. һеч шүбһәсиз, бу актјорларын истә'дадларынын беләчә парлаг тәзә-һүрү биринчи нөвбәдә Тофигин хидмәти иди.

«Унуда билмирәм»ин илк тамашасындан бир нечә күн сонра кечә биз Тофиглә дәниз ғырағына чыхмышдығ. Кәзә-кәзә кедиб саһилдәки балача чајханада отурдуғ. Бу чајхана кечә саат үчә-дөрдә гәдәр ачығ олурду. һәрдән биз дә кечәләр Тофиглә орда—ачығ һавада отуруб чај ичә-ичә сөһбәт едәрдик.

Бу дәфә о папирос јандырыб деди:

— Академик театрда бу јени лирик-психоложи етапын инкишафын-да кәрәк гојмајағ ки, ара кәсилсин. — Сонра зарафатла әләвә еләди: — Сәндән һәрәкәт, мәндән бәрәкәт...

Вә мән фикримдә доланан «Мәһв олмуш күндәликләр» пјесинин сүжетини елә һәмин кечә она данышдым.

Әһвалат Тофиги көтүрдү.

— Анчағ, — деди — Әдаләтин мәнфи һәрәкәтләрини чох ачыб төк-сән, пјес сәнин стилиндән чыхар.

Мән дедим:

— Јох... Онун һағгындакы шүбһәләр кәрәк ејһамларла, долајы, сөзалты мә'наларла мејдана чыхсын.

— Еләдир... Амма Анжели индидән көрүрәм, гијәмәт олачағ. — һәмишә хош һәјәчанлы вахтларында олдуғу кими үзүн, гәрибә мүштүк-һариндән биринә папирос гојуб јандырды вә бир-ики нәфәс аландан сонра: — Кәлсәнә, — деди — адама бир гәдәһ конјак мејл еләзәк.

Дедим:

— Еләјәк...

Мән артығ јазмышам ки, пјесләримин илк ишығы фикримә һәмишә һансы мәһијәлә, муғамласа дахил олмушдур. «Сән һәмишә мәнимлә-сәндә «Гәракилә» мәһнысы, «Мәһни дағларда галды»да «Аман овчу, вурма мәни» мәһнысы... вә саир...

«Мәһв олмуш күндәликләр» пјеси мәнним фикримә «Пәнчәрәдән даш кәлир...» мәһнысыла дахил олмушду вә мән хәјалән үч-дөрд чаван оғланын о мәһнини кәнч, көзәл бир ғызын евинин јанында охудуғларыны елә һеј ешидирдим. Оғланлардан бири о ғызы севирди... (Сонра рол бөлјүсү заманы Тофиг һәмин ғызын ролуну он доғгуз-ијирми јашлы Вәфа Фәтуллајевәјә, оғланын ролуну исә кәнч Сәмәндәр Рәзәјевә вермишди. Бу күн бу ики истә'дадлы, унудулмаз сәнәткарлар һәјәтдә јохдур. Көзәл, меһрибан Вәфа да, мәғрур, ағажана Сәмәндәр дә накам кетдиләр. һәјәтдән да накам кетдиләр, сәнәтдән дә. Инди бу сәтирләри јазаркән онларын о әбәди кедиши мәни јенә дә ағрыдыр, сарсыдыр...)

Тофигин тә'кидилә мән «Мәһв олмуш күндәликләр»ин ијирми беш күнә гуртарыб театра тәғдим етдим.

...«Мәһв олмуш күндәликләр»дә Тофиг Вәфа илә Сәмәндәрдән баш-га Шәфигә Мәммәдова, Фуад Поладов кими кәнч артистләрә дә мүһүм роллар вермишди вә бу истә'дадлы кәнчләрин һамысы әслиндә То-

фигин кәшфи иди. Онлар биринчи дәфәјди ки, елә мүһүм роллар ифа едирдиләр.

Шәфигәнин јаратдығы Анжел Академик театрын күчлү гадын сурәтләриндән олуб сонралар да узун илләр јаддан чыхмырды. Тофигин јозумунда Шәфигә бу образы бөјүк тактла, рәнкарәнк чаларларла, јал-һыз өзүнәмәхсус табии әләмәтләрлә ифа едирди. Мән инди о күнләри хатырлајанда бу чох истә'дадлы, күчлү актрисанын сәһнәни һәмишәлик тәрк еләјиб кетмәсинә һәм тәәссүф еләјирәм, һәм дә тәәччүб! Нечә олду ки, о чур парлаг сурәтләр јарадан, тамашачылары һејран елә-јән Шәфигә Мәммәдова бирдән-бирә сәһнәдән узағлашды! Сәһнәсиз јашаја билди! Онун мүвәффәғијәтләри тәсәдүфи, өтәри бир һадисә дејилди. О мүвәффәғијәтләрин сирри онун гүввәтли истә'дадында иди.

Мән Тофиг һағгында јаздығым бу кичик гејдләрдә истәр-истәмәз ајры-ајры артистләрдән дә бәһс едирәм вә бу табидир. Она көрә ки, Тофиг јалһыз өз-өзлүјүндә тамаша гојмурду, ејни заманда Азәрбајҗан сәһнәси үчүн сәнәткарлар јетишдирди. Бу күн онун хидмәтләринин объектви мәнзәрәси буну бир даһа тәсдиг едир.

Тофиг табиятән шаирәнә вә олдуғча һәссас бир шәхсијәт иди. Истәр әсәрдә, истәр сә дә актјор ојунунда психоложи моментлә-ри дәриндән дүјүрдү вә өзү дә һәјәтдә белә иди. Јаланчы пафосда, за-һири тәмтәрағдан, тамашачылары күлдүрмәк үчүн јаланчы комиздән бәрк ачығы кәлирди вә өзү дә һәјәтдә белә иди. О, һәғиги сәнәт үчүн јаранмыш бир истә'дад иди...